

Проф. др ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ
научни сарадник, музејски саветник
Народни музеј Ваљево
Трг војводе Мишића 3, Ваљево, Србија
Е-адреса: vladimir.krivosejev@gmail.com

„ЗАГОНЕТНЕ” ЛОКАЛНЕ ЕПИДЕМИЈЕ ДИЗЕНТЕРИЈЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ ЛЕТА И ТОКОМ ЈЕСЕНИ 1918. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Процењено је да је током ратних година 1912–1918. од различитих епидемијских болести у Србији умрло око 360.000 становника. Велика епидемија тифуса из 1915. усмртила је око 135.000, пандемија шпанске грознице из 1918. око 115.000 људи. Преосталих око 110.000 становника Србије били су жртве различитих, већих и мањих епидемија које су се током свих ратних година јављале на фронту и у позадини. Многе од њих биле су локалног карактера, захватајући пре свега руралне области, тако да се информације о њима не могу наћи у другим историјским изворима, осим у матичним црквеним књигама умрлих. Једна од њих била је епидемија срдоболе (дизентерије) која се крајем лета и током дела јесени 1918, пре налета шпанске грознице, појавила истовремено у различитим, међусобно неповезаним и удаљеним крајевима Србије. Многа насеља је мимоишла, а тамо где је регистрована смртност је била различита. Негде је за пар месеци умрло знатно мање од 1% становника, у појединим насељима више од 3%, а у селу Гараша код Аранђеловца 5,22%.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, 1918. година, епидемија, болест, дизентерија, срдобоља

У претежно руралној Србији, у којој је апсолутна већина становништва живела у селима, неретко забаченим, теже приступачним, са ниским нивоом образовања, животног стандарда, а тиме и здравствене културе, појава различитих болести, које су могле да експлодирају у епидемије и однесу већи број живота, била је стална реалност. То су углавном биле мање, локалне епидемије, ограничене на једно село, једну црквену парохију, ређе на више нурија. Неке од епидемија нису биле изразито морталне, али било је и оних са веома тешким последицама. Туберкулоза и запаљење плућа били су чести узроци смрти, али то су болести које немају епидемијски карактер. Најчешћи

узроци масовног умирања били су шарлах и дифтерија (гушобоља), потом велики кашаљ, сретала се и дизентерија (срдобоље), повремено су се појављивале и богиње (красте), док су појаве смртних исхода због различитих тифуса, који су Србијом харали 1915, али су уочени и у другим ратним годинама, биле релативно ређе.

У брдско-планинској парохији манастира Ћелије код Ваљева,¹ у којој је претходних година просечно умирало око 60 људи, 1908. је умрло 98, а 1909. године 154 сељана. Узрок повећане смртности 1908. био је велики кашаљ, а наредне непозната болест, коју је свештеник – монах у књизи умрлих именовао као „слабост” (?). С друге стране у суседној, али приградској парохији цркве из села Драчић 1908. године није уочена прекомерна смртност, али је 1909. умрло 146 парохијана, и то 43 од срдобоље, 21 од шарлаха и 11 од великог кашља.² Наредне 1910, у Ћелијској парохији је смртност и даље повећана (107 преминулих), док је у Драчићкој била испод годишњег просека (39 умрлих). У ужичком крају, на територији парохије цркве у Косјерићу,³ 1913. године регистровано је 120 преминулих, што је три пута више него у претходној години. Њих 86 је умрло током прве половине године, а већина од њих од „красти” – богиња.

Епидемиолошка ситуација у ратним годинама, током Првог и Другог балканског (1912–1913), а нарочито Првог светског рата (1914–1918) постала је још тежа. Ратни услови живота подразумевали су концентрацију великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима, општу немаштину и гладне године, што је погодовало развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију.

РАТНЕ ЕПИДЕМИЈЕ У СРБИЈИ

Према паушалним проценама начињеним после рата, од последица различитих епидемија, током свих ратних година, страдало је око 360.000 људи.⁴ До сада је највећа пажња посвећивана великој тифусној епидемији из прве половине 1915. године. Процене о укупном броју жртава тог „епидемијског микса”⁵ су различите. Урзо после рата др Владимир Станојевић и др Мориц Були наговештавају могућих око 100.000 жртава.⁶ Поред тога,

¹ Књига цркве ћелијске (Ћелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљева).

² Књига цркве драчићке, храма Светих Ајосијола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљева).

³ Књига цркве косјерићке, храма Рожденства Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

⁴ Д. Микић, А. Недок и Б. Поповић, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”, *Српски војни санијетисти 1914–1915. године*, Београд 2010, 181–204; Д. Микић, Б. Поповић, Р. Чеканац и др, „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”, *Војносанијетистички њрепег*, 65 супл. (2008), 59–69.

⁵ Поред пегавог, као најморталнијег, свој данак су узимали и повратни тифус (рекурентен) и трбушни тифус, као и различити облици паратифуса.

⁶ В. Станојевић, „Колера у балканским ратовима 1912–1913”, *Историја српској војној санијетији – наше райно санијетистичко искуство*, Београд 1925 (1992), 309–313; М. Були, „Моја

јављају се и претпоставке које наводе 200.000 па и више страдалих, а најчешће је заступљена процена према којој је епидемија однела 170.000 живота: 135.000 житеља Србије (око 100.000 грађана и 35.000 војника) и око 35.000 заробљеника.⁷

Наредни велики епидемијски удар, који је са страховитим последицама захватио Србију био је налет другог таласа светске пандемије шпанске грознице, током последња три месеца 1918. године. Овој болести, која је наишла на самом крају рата, у време опште еуфорије због окончања страдања, наступања мира, промене геополитичке мапе света и драстичних измена стања на Балкану, до скоро није посвећивана већа пажња, али најновија истраживања указују да њене последице нису знатно мања од оних из 1915. Процењује се да је у посткумановској Србији шпањолка однела 115–120 хиљада живота, преко 100 хиљада цивила и 15–20 хиљада војника и интернираца.⁸

Табела 1. Преглед броја умрлих, по годинама, у по два села ужичког и ваљевског краја

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
Драчић	34	81	96	104	300 (261 током првих 6 месеци) ¹⁰	33	38	113 (73 од шпанске грознице)	39
Пустиа	87	94	159	231	466 (400 током првих 6 месеци)	59	47	189 (146 од шпанске грознице)	96
Косјерић	44	43	120	46	300 (216 током првих 6 месеци)	66	103	88 (62 од шпанске грознице)	36
Рајана	48	42	56	36	106 (79 током првих 6 месеци)	63	74	146 (112 од шпанске грознице)	–

Преосталих, процењених више од 100 хиљада жртава страдало је у бројним мањим епидемије различитих болести које су се јављале током свих шест ратних година, како међу војском, прво у Србији, потом 1916. на албанском и грчком приморју и на Солунском фронту, тако и међу цивилним становништвом. Индикативно је да је у периоду између завршетка морталног удара тифусне епидемије из 1915. и налета шпанске грознице, број умрлих међу цивилним становништвом био релативно мали. У појединим парохи-

бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918”, *Историја српској војној санијетиа – наше рајно санијетиско искуство*, Београд 1925 (1992), 514–523.

⁷ А. Недок, *Ваљево – српски рајни хируршки центар и траг-болница у епидемију велике епидемије 1914–1915*, Ваљево 2017, 43, 75; Видети и: Р. Чеканац, П. Ђурчић, Ј. Зельковић и др, „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”, *Српски војни санијетиа 1914–1915. године*, Београд 2010, 205–250.

⁸ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Нови Сад – Београд 2020.

⁹ Време трајања тифусне епидемије из 1915. године.

јама, попут Драчићке и Пустињске из Ваљевског округа,¹⁰ број умрлих током тог интеррегнума био је мањи од просечног броја упокојених пре рата. На то је сигурно утицао додатно смањен број становника, услед ратних дејстава, претходних епидемија, повлачење преко Албаније и одвођења у интернацију, али и чињеница да су морбидитети из ранијих година довели до селекције становништва, усмртивши најнеотпорније. По свему судећи ни локалне епидемије нису биле изражене, бар не са већом смртношћу.

С друге стране, у појединим парохијама Ужичког округа, попут Косјерићке и Ражанске,¹¹ смртност је током поменутог интеррегнума била већа него пре рата, нарочито у Косјерићкој, где је 1917. умрло више парохијана него током наредне пандемијске 1918. године. Повећана је смртности од запаљења плућа и туберкулозе, али и кашља, односно великог кашља, који односи 25 живота. У Косјерићкој парохији нису регистровани смртни случајеви услед појаве срдоболе, али је она у Ражанској парохији током лета 1917. године однела осам живота.

СРДОБОЉА

Срдобоља, односно дизентерија је заразно обољење дигестивног тракта. Болест се преноси путем зарежене хране и воде, али и прљавих руку. Напада слузокожу црева и изазива обилну, крваву и слузаву дијареју. Појава дизентерије је директно повезана са степеном здравствене културе, хигијенским навикама и тренутним условима живота. Лако се из ендемије развија у епидемију у ратним условима и при природним катастрофама, у случајевима пренасељености, али и недостатка чисте воде. При епидемијском ширењу степен морбидитета (обољевања) је веома велик, а степен морталитета (смртности) релативно мали, мада зависи од низа фактора, међу којима је и конкретни изазивач. Фактички, није реч о једној болести, већ о ширем спектру обољења, изазваних различитим узрочницима. Мада и неке друге болести, попут колере и трбушног тифуса, имају дизентеричне симптоме, сама дизентерија може бити амевна и бациларна. Амевну дизентерију (амебиаза) изазива амеба – протозоа *Entamoeba histolytica*, и релативно је бенигнија. Опасније су бациларне дизентерије (шигелоза), које се углавном уочавају у периоду од августа до октобра, а изазивачи су различити типови *Shigella* бактерија – бацила. Најтежу клиничку слику, са највећом смртношћу има *S. dysenteriae* коју узрокује *Shiga bacillus*.¹²

¹⁰ Књига цркве драчићке, храма Свeтeих Аџосџола за уџисивање умрлих, за 1907–1925. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево); Књига цркве џустинџске (Пођуџа), храма Свeтeиџ Ваведенија, за уџисивање умрлих, за 1911–1924. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

¹¹ Књига цркве косјерићке, храма Рођденсџива Свeтeиџ Бoџородице, за уџисивање умрлих, за џериод 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице); Књига цркве ражанске, храма Уџокојенија Свeтeиџ Бoџородице, за уџисивање умрлих, за џериод 1903–1929. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

¹² Према: *Bacilarna dizenterija (šigeloza)*, Institut za javno zdravlje Crne Gore. Доступно на: www.ijzcg.me/me/bacilarna-dizenterija-sigeloza. Приступљено: 29. 1. 2022; „Dizenterija”, Stetoskop. Доступно на: www.stetoskop.info/zarazne-bolesti-infektologija/dizenterija. Присту-

„ЗАГОНЕТНА” ЕПИДЕМИЈА ИЗ 1918.

Са ове временске дистанце немогуће је тврдити који су се видови дизентерија појављивали у различитим периодима и на различитим местима у Србији, али бисмо могли да претпоставимо да је *S. dysenteriae* била узрок једног „загонетног” епидемијског удара, који се са веома високом стопом смртности појавио крајем лета и током јесени 1918. године у виду низа локалних епидемија.

Условни појам „загонетна”, овде је употребљен због чињенице да је епидемијски налет регистрован истовремено на различитим, већим или мањим територијама у различитим, међусобно неповезаним деловима Србије, а да у ширем окружењу око угрожене територије смртни случајеви од срдоболе нису регистровани, а уз то није уочена ни прекомерна смртност, са било којим другим узроком.

На појединим територијама где се срдобоља појавила смртност је била релативно нижа, а на другим виша, па и драстично повећана. Умирање од последица дизентерије почиње током августа, евентуално од септембра, да би се у већини места завршило крајем октобра, са наглим пресеком управо у време почетка нове епидемије, који не делује реално, с тим што је понегде настављено и у наредном месецу. Тако је ова епидемија претходила пандемијском налету шпанске грознице (од октобра) и делимично се преплитала са њим, што отежава раздвојену квантификацију жртава различитих болести. У време масовног умирања свештеници су матичне књиге попуњавали са закашњењем, ретроактивно, на основу пријаве родбине, а за многе од њих свака болест је била само „чума”.¹³ Зато остаје отворено питање да ли би неке раније смрти од нове болести могле бити приписане срдобољи која већ увелико влада, а касније, када су се са мањим закашњењем прошириле информације о појави раније непознате болести која масовно односи животе, да ли су шпанској грозници приписана и нека упокојења од срдоболе?¹⁴

Условну „загонетност” ове епидемије оправдавају и чињенице да се издвојене информације о њој не могу пронаћи у аутору познатој литератури и да нема пуно познатих историјских извора који је документују. Смртне последице ове епидемије, тачније неповезаног низа локалних епидемија, уочавају се превасходно у забитим руралним окружењима, у селима удаљеним од болница и лекарске бриге, у којима су се мештани сами лечили, или нису лечили, и умирали без лекарског надзора. У таквим околностима није

пљено: 29. 1. 2022; „Dizenteria – dysenteria”, Lekar.info. Доступно на: www.lekarinfo.com/infektologija/dizenterija-dysenteria. Приступљено: 29. 1. 2022. и „Dizenterija (Shigella – Sigela)”, Simptomi. Доступно на: <https://simptomi.rs/bolesti/22-infektivne-bolesti/1543-dizenterija-shigella-sigela>. Приступљено: 29. 1. 2022.

¹³ В. Коларевих, *Бављи ујам, белешке из народној живојиш (1976–1983)*, Аранђеловац 2020, 310–313.

¹⁴ Анализа уписа у књигу умрлих из аранђеловачког села Брезовац показала је да је у фамилији Коларевих током јесени умрло седам чланова. За шест, који су се упокојили у периоду између 2/15. и 9/22. октобра 1918, као узрок смрти је уписана „срдобоља”, а за седму, умрлу 2/15. новембра уписан је један од синонима за нову болест: „наступна грозница” (*Књига цркве брезовачке, храма Свештој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за период 1907–1932; Матична служба СО Аранђеловац*).

необично што о њеној појави углавном нема уобичајених историјских извора, или их има мало,¹⁵ али је њено мортално присуство регистровано у црквеним матичним књигама умрлих.¹⁶ Оне нам и иначе попуњавају бројне празнине у сазнањима узроковане недостатком других извора,¹⁷ а могу и да додатно прецизирају чињенице изнете у њима.¹⁸

При анализи црквених књига умрлих као извора за проучавање последица епидемија, мора да се има на уму да уписи у њима региструју искључиво епидемијске појаве са већим, уочљивим морталним последицама. Поједине, и шире и локалне епидемије не морају да имају повећан морталитет, тако да њихова појава остаје потпуно нерегистрована, или пак уписи у црквене књиге могу да погрешно укажу на ендемичну појаву болести. Тако је и са овом „загонетном” епидемијом дизентерије.

ПОЧЕТНИ ПРИМЕРИ: ЉУБОВИЈА, МИОНИЦА, ОСЕЧИНА

Претходна истраживања другог аутора, уз додатне анализе њихових резултата, везана за територије општине Љубовија, на узорку условљеном постојањем и доступношћу књига умрлих, не указују да су током ратних година мештани Азбуковице умирали од дизентерије, изузев неколицине преминулих у заробљеничким и интернирским логорима ван Србије.¹⁹ Донекле је слично и у Мионици. Сељани различитих насеља ове општине умирали су од дизентерије у логорима, пар жртава срдоболе је регистровано и у време тифусне епидемије из 1915, а само је у селу Дучић, током јесени 1917. године регистровано пет смртних случајева изазваних овом болешћу, а наредне, таргетиране 1918. она није регистрована.²⁰

Насупрот наведених примера, спорадична смртност од последица дизентерије се у 1917. године уочава у нешто више села у осечинском крају: по једна особа је умрла у Осечини, Лопатњу и Остружњу, а две у Плушцима, али зато, током јесени, од септембра до новембра 1918. године у Осечини дизентерија је однела 14 живота, у Остружњу четири, по два у Плушцима и

¹⁵ Попут извештаја о стању у војној болници у Смедеревској Паланци од 6/19. новембра 1918. године у коме је забележено да поред шпанске грознице („грип са запаљењем плућа”) међу цивилним становништвом влада и срдобоља, али без информација о смртности; В. Станојевић, „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта”, *Рајник: месечни војни лист* 54/9 (1938), 160–187.

¹⁶ О црквеним матичним књигама видети у: М Арсић, „Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије”, *Архивски преглед* 1–4, 1996/97 (2000), 52–59.

¹⁷ Примере везане за утврђивање жртава шпанске грознице на основу књига умрлих видети у: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*.

¹⁸ Записујући сећања својих сродника из аранђеловачког села Брезовац В. Коларевић помиње и некакву „чуму” која је пред крај Великог рата у његовој фамилији однела шест живота (В. Коларевић, *наведено дело*, 310–313). Претходно поменута анализа записа из тамошње књиге умрлих указала је да је из те фамилије током октобра и новембра страдало седам особа, и то шест од последица срдоболе, а једна од шпанске грознице (видети раније напомене).

¹⁹ М. Младеновић, *Азбуковица у њаклу раја 1914–1918, цивилне жртве*, Љубовија 2015.

²⁰ М. Радојчић, *Мионица у рајовима 1912–1918: поменик рајним жртвама*, Мионица–Београд 2020.

Сирдији, а један у Лопатњу.²¹ Четрнаест жртава дизентерије из Осечине представљало је 0,94% од 1.488 становника регистрованих у овом селу приликом аустроугарског пописа с почетка 1916. године.²²

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЉЕ 1918. ГОДИНЕ У УЖИЧКОМ КРАЈУ

Наведени примери указују на мању и местимичну заступљеност морталних последица епидемије дизентерије. Потврду местимичног јављања, као и пример велике смртности само у пар села даје нам анализа књига умрлих из ужичког краја.

Анализирајући последице ратних епидемија на територији дванаест села Златиборског среза М. Ђенић сву пажњу посвећује епидемијама тифуса и шпанске грознице, док дизентерију, заједно са шарлахом и дифтеријом, помиње само успутно, као болести које су се појављивале између налета две велике епидемије, не указујући на знатније последице.²³ Донекле слично стање је било и у другим срезевима Ужичког округа. Додатно је анализирано осам књига умрлих са подацима из седам парохија са 49 села Ужичког, Косјерићког и Субјелског среза.²⁴ Анализа указује да се током претходних ратних година срдобоља у већини села појављује као узрок смрти спорадично; у појединим годинама, у неким селима није забележен ни један смртни случај. Године 1916. смрт од срдобоље није регистрована ни у једном насељу, а у јесен 1917. године, када је општа ситуацији била веома тешка, тако да сељани у многим селима умиру и од глади (троје само у Дрежнику), срдобоља се појављује само у Ражанској парохији и односи осам живота: четири у Стојићима и по један у Дреновцу, Мрчићу, Радановцима и Росићима.

Наредне 1918. године, од краја лета, мортални удар срдобоље уочава се у више парохија. Поново је присутна у Ражанској парохији, али са мањим последицама; по једна особа умире у Радановцима и Стојићима. У Стапарској

²¹ М. Радојчић, *Осечински крај у рајтовима 1912–1918: ѿмоеник рајћним жрѿивама*, Осечина–Београд 2018.

²² Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјској архива Ваљево* 34 (2000), 159–170.

²³ М. Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник* 14 (1985), 151–164.

²⁴ *Књига цркве ужичке храма Светиој Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, 1915–1918. годину.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве сечоречке, храма Светиој Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за ѿериод 1915–1919.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве косјерићке, храма Рожденсѿва Свѿеи Бојородице, за уписивање умрлих, за ѿериод 1909–1931.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве ражанске, храма Ујокојенија Свѿеи Бојородице, за уписивање умрлих, за ѿериод 1903–1929.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве севојничке, храма Светиој Арханѿела Гаврила, за уписивање умрлих, за ѿериод 1907–1918.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве севојничке, храма Светиој Арханѿела Гаврила, за уписивање умрлих, за ѿериод 1902–1893. и 1918–1923.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве сѿайарске, храма Светиој Архисѿраѿиѿа Михаила, за уписивање умрлих, за ѿериод 1913–1932.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве субјелске, храма Светиој Аѿосѿола и еванѿелисте Луке, за уписивање умрлих, за ѿериод 1915–1919.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Страна 811		Књига цркве Српског јужног храма Св. Јована Крститеља у Сечој Реци			
Број	Име и презиме написао (или други или презиме, презимено рођакама) породица, брачни статус, вера и ост. подаци	Место гд је умро	Година, месец дан и врста смерти	Година, месец и дан смерти	У колико је врећу смерти
717	Младен Младеновић, 22 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
718	Василије Младеновић, 20 година оца Василије, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
719	Борислав Младеновић, 20 година оца Борислав, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
720	Петар Младеновић, 20 година оца Петар, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
721	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
722	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
723	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
724	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
725	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
726	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи
727	Младен Младеновић, 20 година оца Младен, мајка Младен Брзи прабројилац, пореклом брзи	Брзи Брзи	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра смерти	1918 година 16 Октобра 1918 година 16 Октобра	Брзи

за уписивање умрлих у 1918. години					
Име и презиме умрлог	Гд је умро	Од кога је умро или од кога умро	Име и презиме својога оца је који умро	Дан и месец смерти	Примаб
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	
Брзи	Брзи	Брзи	Брзи	1918	

Прилој 1. Дволист Књиге умрлих парохије цркве у Сечој Реци: 15/28. октобар 1918. године је био дан када са првим уписом *зајање жућа*, као фаталне последице шпанске грознице престаје регистровање масовног умирања од последица *срдобље*.
Извор: Историјски архив Ужице.

и Косчићкој парохији срдобља није регистрована као узрок смрти. У Ссубјелској је од ње умрла само једна особа. Зато је у ширем залеђу Ужица дизентерија однела 11 живота: пет у Гајевима, четири у самом Ужицу, и по један у Крчагову и Рујевцу. Нешто већа смртност је регистрована у суседној Севојничкој парохији. За два месеца, од 8/21. августа, до 8/21. октобра, када почиње масовно умирање од последица шпанске грознице, овде је од срдобље умрло 19 особа; највише, осам, у Поточању, седам у Потпећи, три у самом Севојну, а једна у Злакуси. Овакав расплед епидемијског догађања не би указивао на изразито морталан епидемијски удар, да знатно већа смртност није забележена на територији парохије цркве у Сечој Реци. Први смртни случајеви су регистровани крајем августа – почетком септембра, а до 15/28. октобра,²⁵ срдобља је као узрок смрти уписана за 83 парохијана. Највише, 38 њих, умрло је у Маковишту, што је представљало 2,92% од 1.300 становника пописаних 1916. године.²⁶ У Годечеву је умрло 16 мештана (3,12% од пописаних 512), у самој Сечој Реци 14 (1,35% од 1.038), осам у малољудној

²⁵ Истога дана је регистрован први смртни случај од шпанске грознице, која је до краја године однела 342 живота.

²⁶ Ј. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”, *Ужички зборник* 14 (1985), 137–158.

Рудној Букви, што је процентуално највише (5% од 160 становника), пет у Полошници (1,45% од 345) и два у Парамуну (0,91% од 220). Сечоречкој парохији су припадала и села Цикоте и Таор, али у којима није било забележено смртних случајева изазваних дизентеријом.

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЉЕ 1918. ГОДИНЕ У АРАНЂЕЛОВЦУ И ОКОЛИНИ

За разлику од ужичког краја, где се смртне последице епидемије дизентерије уочавају само у појединим насељима, њоме је у великој мери била угрожена цела територија данашње општине Аранђеловац. У две парохије, Аранђеловачкој и Буковичкој, привремено обједињене под окриљем буковичке цркве, срдобоља није заобишла ни једно од четири парохијска села.²⁷ Од краја лета до средине јесени, преплићући се са шпанском грозницом, однела је 34 живота, највише у Буковику, 16, што је представљало 1,33% од 1.206 становника пописаних 1916. године.²⁸ У Врбици је умрло 13 парохијана, односно 0,78% од 1.671 пописаних житеља. Три умрла у Мисачу представљала су 0,54% од 553 житеља. У Аранђеловцу, као парохијском и општинском центру, али и бањском месту, умрле су две особе, односно само 0,13% од 1.567 варошана.

Западно и југозападно од варошко – приварошке парохије буковичке цркве налазе се планинска забукуљска села: Гараша, Јеловик и Вукосавци, која су припадала Јеловичкој парохији.²⁹ Ту је смртност од последица дизентерије била знатно већа. У Гарашима је она однела више живота него светска пандемија шпанске грознице. Пандемијска болест је усрртила 29, а дизентерија 42 сељана, односно 5,22% од 805 житеља.³⁰ У Вукосавцима је од дизентерије умрло 29 од 895 (3,24%), а у Јеловику 3,93% сељана (27 од 687), с тим што је овде шпанска грозница била смртоноснија (30 жртва).

Као и у претходно наведеној, и у Брезовачкој парохији умирање од последица срдобоље почиње током августа (од 5/18. августа), прво спорадично, а потом, од септембра све масовније.³¹ До средине јесени дизентерија је усрртила 56 сељана, за 10 више него шпанска грозница, 16 из Брезовца (1,54%) и 40 из Горње Трешњевице (3,81%).

Села Венчани, Раниловић и Тулеж припадају парохији Цркве Св. Георгија у Венчанима.³² У Венчанима је од последица срдобоље умрло 17 сељана (1,18%), у Тулежу четири (0,60%), а у Раниловићу три (0,23%). А парохију

²⁷ *Књига цркве буковике, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за њериод 1880–1924.* (Матична служба СО Аранђеловац).

²⁸ *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppenbesetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917.

²⁹ *Књига цркве јеловичке, храма Светиој Ајосиола Томе, за уписивање умрлих за њериод 1917–1920.* (Матична служба СО Аранђеловац).

³⁰ Обе болести су за само неколико месеци скоро десетковале ово село, односећи животе 8,82% мештана.

³¹ *Књига цркве брезовачке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за њериод 1907–1932.* (Матична служба СО Аранђеловац).

³² *Књига цркве венчанске, храма Св. Георгија, за уписивање умрлих за њериод 1914–1927.* (Матична служба СО Аранђеловац).

цркве у Бањи чинило је само то једно село.³³ У њему је умрло 11 парохијана, односно 0,73% становништва.

Североисточно од Аранђеловца смештена су села Орашац и Копљаре која су припадала парохији орашачке цркве.³⁴ У Орашцу је од срдоболе умрло 22 парохијана (1,48%), а у Копљарима није било регистрованих упокојеника од дизентерије, као ни у селу Стојник.³⁵

Наведеним анализама обрађен је узорак од 87% становништва територије данашње општине Аранђеловац, у односу на број житеља пописаних 1916. године. Морталне последице епидемије срдоболе уочавамо на целокупној анализираној територији, искључујући два села. Однела је 245 живота, односно 1,35% становништва, док је пандемија шпанске грознице која се на њу надовезала усмртила 371 мештанина (2,04%).³⁶ Донекле слична ситуација уочава се и на територији данашње општине Љиг из Ваљевског округа.

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЛЕ 1918. ГОДИНЕ У ОКОЛИНИ ЉИГА

Приликом квантификације жртава шпанске грознице на скоро стопостотном узорку Ваљевског, централног среза истоименог округа нису запажене последице које би могле да укажу на мортални налет локалне епидемије срдоболе из друге половине 1918. године,³⁷ са изузетком брдско-планинске парохије манастира Пустиња, где је почетком јесени, пред налет смртоносног таласа шпанске грознице од срдоболе умрла само једна особа. Иначе, у овој парохији се срдобоља, такође спорадично, са малим бројем умрлих, уочавала и раније.³⁸

Сличне анализе, са истим закључком, су рађене и за територију Каменичког (Подгорског) среза Ваљевског округа, с тим што је третиран узорак (везан за доступност књига умрлих) од око 50% среске територије, и то њеног источног дела који гравитира ка Ваљеву.³⁹ Западни део није обрађиван, а ту се налази и територија Осечине, са околним селима, где је налет локалне епидемије дизентерије из 1918. године, регистрован, али са мањим морталним

³³ Књига цркве бањанске, храма Св. Пророка Илије, за уписивање умрлих за период 1909–1935. (Матична служба СО Аранђеловац).

³⁴ Књига цркве орашачке, храма Вознесења Господњеј, за уписивање умрлих за период 1915–1923. (Матична служба СО Аранђеловац).

³⁵ Књига цркве стојничке, храма Св. Пророка Илије, за уписивање умрлих за период 1914–1935. (Матична служба СО Младеновац).

³⁶ Видети конкретније: В. Кривошејев и З. Петровић, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године на територији општине Аранђеловац”, *Шумадијски анали Историјској архиви Шумадије* 12 (2022) /у штампи/.

³⁷ В. Кривошејев, „Posledice pandemije španske groznice u Valjevskom srezu”, *Istorija 20. veka* 39/1 (2021), 35–52.

³⁸ Књига цркве пустињске (Поћуја), храма Свјетіої Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

³⁹ В. Кривошејев, Ј. Кривошејев и А. Радосављевић, „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу Ваљевског округа”, *Војно-историјски гласник* 2 (2020), 56–86.

последикама, и са мањом територијалном заступљеношћу него у околини Аранђеловца.⁴⁰

Нове анализе шест доступних парохијских књига умрлих за територију 28 насеља Убског (Тамнавског) среза, оквирно 55% среске територије, указале су да морталног удара локалне епидемије дизентерије из друге половине 1918. године ни овде није било.⁴¹ Видели смо да та епидемија није регистрована ни на територији мионичке општине, која је представљала централни део Мионичког (Колубарског) среза Ваљевског округа, али је зато на његовом источном делу, на територији данашње општине Љиг, стање било потпуно другачије, слично стању са територије општине Аранђеловац.

У времену појаве наведене епидемије, насеље Љиг, а тиме и данашња Љишка општина, нису постојали. Љиг настаје тек 1920. године административним издвајањем ушореног дела села Гукоши у посебно насеље које ће потом бити проглашено за варошицу. Данашња територија општине Љиг је пре и током Првог светског рата једним делом припадала Ваљевском округу – Мионичком срезу, док је други део био у оквирима Рудничког округа. Тренутно су истраживачки доступне матичне књиге умрлих вођене у црквама из Славковице, Цветановаца и Мораваца, као и Врачевића, чија је парохија већински покривала насеља данашње општине Лајковац.

У књигу умрлих цркве у Славковици,⁴² уписивани су упокојени из три насеља Ваљевског округа: Славковица, Кадина Лука и Палежница, и села Ба из Рудничког округа. Анализом уписа уочава се да је током већег дела лета смртност била мала. Стање се мења од 21. августа (3. септембра), од када се уочава повећање смртности од срдоболје. Ова болест је у наредна два месеца, до 28. октобра, однела 35 жртава. У самој Славковици регистроване су 22 жртве (2,30% становника од 958 пописаних 1916⁴³), девет у Кадиној Луци (1,55%) и четири у Ба (0,67%⁴⁴); Палежница је била поштеђена. Потом почиње умирање од последица светске пандемије која је однела 64 живота, највише у малољудној Палежници (12, односно 4,84%).

Донекле слична ситуација је била и на парохијској територији цркве у Цветановцима.⁴⁵ Њој су припадала села: Цветановци, Бошњановић, Јајчић, Велишевац и Бабајић. И овде је регистровано масовно умирање од срдоболје.

⁴⁰ Видети раније.

⁴¹ *Књига цркве убске, храма Вазнесења Госјодњеј, за ујисивање умрлих, за њериод 1916–1935.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве вукошке, храма Усијења Пресвете Бојородице, за ујисивање умрлих, за њериод 1914–1931.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве новачке, храма Рождествја Пресвете Бојородице, за ујисивање умрлих, за њериод 1915–1936.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве радјевске, храма Покрова Бојородице, за ујисивање умрлих, за њериод 1917–1919.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве њамбуковачке, храма Вознесења, за ујисивање умрлих, за њериод 1916–1935.* (Месна канцаларија Памбуковица); *Књига цркве докмирске, храма Вавегења, за ујисивање умрлих за њериод 1916–1935.* (Месна канцаларија Памбуковица).

⁴² *Књига цркве Славковачке, храма Свејој Преображења, за ујисивање умрлих, за њериод 1915–1935.* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

⁴³ Ј. Поповић, *Појис сјановнишјива Ваљевској округу у I свејском рајћу*, 159–170.

⁴⁴ Резултати пописа из 1916. према: *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppenbesetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917.

⁴⁵ *Књига цркве Цветановачке, храма Сабора Свејој Арханјела Гаврила, за ујисивање умрлих, за њериод 1914–1930.* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Током септембра умире 5, а до 28. октобра још 11 особа. Смртност је била мања него на територији Славковачке парохије и 16 особа представља 0,73% парохијана. Потом следи налет шпанске грознице, која је експлицитно, као узрок смрти први пут наведена 25. октобра. Од тога датума до краја године пандемијска болест је усрштила 72 особе.⁴⁶

Истраживачки је доступна и књига умрлих из парохије цркве у Врачевићу,⁴⁷ са шест села, од којих је данас само Латковић део територије Љишке општине, а остала Мионичке и Лајковачке. У овој парохији нису регистровани смртни случајеви од срдобоље, али је зато ситуација у парохији цркве из Мораваца другачија.⁴⁸ Њој је припадало осам данашњих љишких села са тадашње територије Рудничког округа.⁴⁹ Ту се срдобоља као узрок смрти спорадично појављује већ крајем августа, а масовно умирање почиње средином септембра, али овде, за разлику од претходно наведених парохија, није било прекида уписа смрти од ње крајем октобра, тако да су њене смртоносне последице, паралелно са шпанском грозницом, присутне до децембра. Срдобоља је однела 59 живота, односно 1,17% парохијског становништва пописаног 1916.⁵⁰ Највише су страдали житељи Пољанице (20 – 3,24%), Ивановаца (13 – 2,41%) и Козеља (10 – 2,02%), а потом Липља (7 – 1,52%). У Моравцима је умрло петоро (0,86%), троје (0,58%) у Гукоши, у Бранчићу само једно (0,22%), док у Дићима није било жртава. А истовремено, шпанска грозница је у овој парохији однела 148 живота (3,81% становништва).

Како је до сада презентовано, на територији Ваљевског округа, сем у ужој околини Осечине и ширем окружењу Љига, епидемијски удар срдобоље са смртним последицама није регистрован 1918. године, али се зато крајем лета и током јесени наредне 1919. уочава већи број умрлих од ове болести у две блиске планинске парохије, цркве манастира Пустиња и њој суседне парохије цркве Грачаница, али и у удаљенијој парохији цркве у Бранковини. На нурији манастира Пустиња, од 96 смрти регистрованих током 1919. године, срдобоља је однела 59 живота, а од 93 умрла у Грачаничкој парохији та болест је била узрок смрти 44 особе. У осам села развијене приварошке парохије цркве у Бранковини, 1919. године је умрло 74 парохијана, од којих 10 од срдобоље.⁵¹

⁴⁶ Индикативно је да су и у Славковици и у Цветановцима, исто као и удаљенијој ужичкој Сечој Реци, последњи дани октобра били тренутак почетка навођења смртних случајева услед светске пандемије, од када престаје упис срдобоље као узрока смрти (?!).

⁴⁷ *Књига цркве врачевичке, храма Великомученика Георгија (са ујисима за 1918 и 19)* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

⁴⁸ *Књига цркве Моравичке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за ујисивање умрлих, за њериод 1916–1918 – њариохија С. Појовића; Књига цркве Моравичке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за ујисивање умрлих, за њериод 1918–1935 – њариохија С. Појовића и Књига цркве Моравичке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за ујисивање умрлих, за њериод 1918–1935 – њариохија М. Радуловића* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

⁴⁹ И девето село Брајковац који се данас налази у оквиру београдске приградске општине Лазаревац.

⁵⁰ Резултати пописа из 1916. према: Ortsverzeichnis, 1917.

⁵¹ *Књига цркве њушињске (Поћуића), храма Светиој Ваведенија, за ујисивање умрлих, за 1911–1924.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево); *Књига цркве грачаничке (Поћуића), храма Светиој Арханђела Михаила, за ујисивање умрлих, за 1911–1928.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево); *Књига цркве бранковинске храма Светиој Арханђела, за ујисивање умрлих, за 1917–1921.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЉЕ 1918. ГОДИНЕ У ОКОЛИНИ СМЕДЕРЕВА

У досадашњем делу рада презентоване су местимичне појаве локалних епидемија срдобоље у другој половини 1918. године на различитим територијама западне и централне Србије. Достигнути ниво истраживања омогућава и парцијални приказ стања на одабраним северним територијама Краљевине Србије. Анализа приступачних матичних књига умрлих четири сеоске парохије из околине Пожареваца,⁵² не указују на појаву срдобоље са морталним последицама,⁵³ али се она уочава на мањем делу територије данашње општине Смедеревска Паланка.

Како је већ наглашено, у Паланци је по ослобођењу била оформљена војна болница, а у извештају о њеном стању, упућеном 6/19. новембра 1918. године, између осталог пише и да уз грип са запаљењем плућа међу грађанима влада и срдобоља.⁵⁴ Анализа књиге умрлих из цркве у Паланци не указује да је на територији њене парохије срдобоља оставила смртоносне последице.⁵⁵ Смртне последице од срдобоље се не уочавају ни у парохији цркве у Глибовцу, селу чији се атар ослања на Паланку,⁵⁶ као ни у Церовцу, Селевцу, Баничини, Великој Плани, Милошевцу, Крњеву, Лозовику и Новом Селу (Ацбеговац),⁵⁷ али су регистроване у два суседна села између Плане и Младеновца, Ратарима и Кусатку,⁵⁸ у једном су велике, а у другом знатно мање.

⁵² Књига цркве десинске, храма Свeй̄их чeй̄рдeсeй̄ мученика, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1902–1918. (Историјски архив Пожаревац); Књига цркве чeй̄рeшкe, храма Рoжeсeй̄вa Прeсвeй̄шe Бoјoрoдицe, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1905–1930. (Историјски архив Пожаревац); Књига цркве чeй̄рeшкe, храма Рoжeсeй̄вa Прeсвeй̄шe Бoјoрoдицe, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1906–1932. (Историјски архив Пожаревац); Књига цркве цeй̄шoњскe, храма Свeй̄их Арис̄т̄рaй̄ишa, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1902–1920. (Историјски архив Пожаревац).

⁵³ Нeопхoднo дa сe нaглacи дa сe Пoжaрeвaц нaлaзиo у oквирy бугарскe oкyпaциoнe зoнe, гдe су тoкoм рaтa мaтичнe књигe вoдилe свeштeници Бугарскe пaтриjаршije, a дa су српски свeштeници нaстaвилe сa вoђeњeм својих старих књигa тeк пo oслoбoђeњу (29. oктoбaр 1918), бeз рeтрoактивнoг унoсa, тaкo дa и нису мoгли дa рeгистрyјy прeтхoднe смртнe слyчaјeвe.

⁵⁴ В. Стaнoјeвић, *Рaд сaнишeй̄шa зa врeмe њрoбoјa Сoлунскoј фрoншa*, 160–187.

⁵⁵ Књига цркве пaлaнaчкe, храма Свeй̄шoй Прeбoрaжeњa Гoспoдњeй̄, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1915–1924. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

⁵⁶ Књига цркве љибoвaчкe, храма Рoђeњa Прeсвeй̄шe Бoјoрoдицe, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1910–1935. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

⁵⁷ Књига цркве цeрoвaчкe, храма Сoй̄. Свeй̄шoй Дyхa, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1913–1932; Књига цркве сeлeвaчкe, храма Силaскa Свeй̄шoй Дyхa, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1917–19??; Књига цркве бaничинскe, храма Свeй̄шoй Архaнђeлa Гaврилa, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1914–1921; Књига цркве вeликoјлaнскe, храма Свeй̄шoй Oцa Никoлe (Пoкaјницa), за ӯиcива̄њe умрлих бр. 1; и Књига цркве вeликoјлaнскe, храма Свeй̄шoй Oцa Никoлe (Пoкaјницa), за ӯиcива̄њe умрлих бр. 2; Књига цркве милошевaчкe, храма Рoђeњa Прeсвeй̄шe Бoјoрoдицe, за ӯиcива̄њe умрлих (?); Књига цркве крњeвскe, храма Свeй̄шoй вeликoмyчeникa Гeорђијa, за ӯиcива̄њe умрлих (?); Књига цркве лoзoвичкe, храма Свeй̄шe Аџoшoлa Пeйшa и Пaвлa, за ӯиcива̄њe умрлих (?); Књига цркве нoвoсeлскe, храма Свeй̄шoй Гeорђијa, за ӯиcива̄њe умрлих (?) (Историјски архив Смедеревске Паланке).

⁵⁸ Књига цркве цeрoвaчкe, храма Сoй̄. Свeй̄шoй Дyхa, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1913–1932; Књига цркве кyсaткaчкe, храма Свeй̄шoй Архaнђeлa Гaврилa, за ӯиcива̄њe умрлих за пeриод 1915–1927. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

У Ратарима је срдобоља почела да хара средином августа (по јулијанском календару) и до пред крај октобра однела је 53 живота, више него шпанска грозница, која се са смртним последицама уочава од 7/20. октобра. У суседном селу Кусадак смртни случајеви од срдобоље су регистровани тек од друге половине септембра, а број жртава је знатно мањи, девет. Будући да су оба наведена села била многољудна, 53 упокојена у Ратарима, који су 1916. године имали 2.698 житеља представља 1,96% становништва, док у Кусатку девет упокојених представља 0,16% од 5.631 становника.⁵⁹

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Процењено је да је током ратних година 1912–1918. од различитих епидемијских болести у Србији умрло око 360.000 становника. Велика епидемија тифуса из 1915. усмртила је око 135.000, пандемија шпанске грознице из 1918. око 115.000 житеља тадашње Србије. Преосталих око 110.000 били су жртве различитих, већих и мањих епидемија разних болести које су се током свих ратних година јављале и међу војском и међу цивилним становништвом. У многим случајевима реч је о локалним, изолованим епидемијама, које су се распламсавале у руралним окружењима, на ограниченом простору, захватајући једно село или парохију, ређе ширу територију. За већину од њих нема расположивих извора који би указали на њихове појаве и токове. Изузетак представљају матичне црквене књиге умрлих, али оне могу да укажу само на епидемијске ударе са већим морталним последицама. Неморталне епидемије у њима се не уочавају, док појава епидемија са мањим смртним последицама може да наведе на погрешне закључке о спорадичној, ендемској појави болести.

Анализа књига умрлих указује да поред свуда присутне ендемске појаве туберкулозе и честих смртних случајева од запаљења плућа, које може да буде изазвано различитим узроцима, најчешћи разлози масовног помора становништва били су шарлах и дифтерија (гушобоља), потом велики кашаљ, а нешто ређе богиње, тифус (не рачунајући епидемију из 1915) и дизентерија.

Иако се често јављала током нерегуларних ратних година, поготову у нехигијенским условима колективног смештаја, дизентерија, односно срдобоља, која може да има различите изазиваче, а сходно томе и различите нивое морбидитета и морталитета, током ратних година се у црквеним књигама умрлих релативно ређе сусреће као узрок масовног умирања. Изузетак је један „загонетни” епидемијски налет из друге половине 1918. године. Почетак масовнијег умирања од срдобоље уочава се, негде од краја августа, негде од септембра; током октобра достиже врхунац и напрасно престаје пред крај тога месеца, са налетом морталног удара светске пандемије шпанске грознице, с тим што се у поједним парохијама, попут Моравачке код Љига, наставља и током наредног месеца, преплићући се са светском пандемијом.

⁵⁹ Видети и: В. Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у делу смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу”, *Смедеревски зборник* 7 (2021), 77–104.

Нагли пресек, са скоро истовременим престанком уписа једног и почетка уписа другог узрока смрти, могао би да укаже на својеврсну договорну одлуку уследили по добијању информација о ширењу нове, велике епидемије раније непознате болести.⁶⁰

Мортални епидемијски удар се уочава истовремено у различитим, углавном руралним, деловима Србије, али искључиво на релативно мањим територијама, тако да у ширем окружењу ван села или групе села где је срдобоља харала, нису забележени смртни случајеви. Чак, током њеног почетног удара, у августу, септембру, делом у октобру (до појаве шпанске грознице), у насељима, које је дизентеријски удар заобишао, није уочена прекомерна смртност од било ког узрока.

Степен морталитета ове епидемије је релативно висок, мада се разликује од насеља до насеља, па и када је реч о суседним селима. Ваљевски и Ужички округ чинили су већи део територије западне Србије. У Ваљевском округу мортална појава дизентерије је регистрована у Осечини, где је умрло 14 мештана, односно 0,98% становништва, док је у пар околних села умрла по једна особа; у суседној области Азбуковице нису регистровани смртни случајеви са овим узроком. Осечина се налази на крајњем западу Ваљевског округа, а мортални удар дизентерије је регистрован још само у његовом крајње источном делу, на територији данашње општине Љиг, мада у већем броју насеља, док у суседној општини Мионица смртне последице изазване срдобољом нису регистроване, као ни у обрађеним деловима територије општине Лајковац и Уб.

У љишком селу Пољанице је за пар месеци од срдобоље умрло 3,24% сељана (20), у Ивановцима 2,41% (13), у Славковици 2,30% становништва (22 жртве)... У пет села цветановачке парохије умрло је 0,73 парохијана (16 жртава). Друга љишка села су била мање погођена, а сва села Врачевићке парохије, као и Дићи и Палежница била су потпуно поштеђена.

У Ужичком округу анализирани су књиге умрлих из његовог централног и северног дела. Снажан мортални удар срдобоље регистрован је само у једној од осам анализираних парохија, Сечоречкој, где су умрле 83 особе, највише у селу Маковиште 38 (2,92% становништва) и Годечево 16 (3,12%). Умирање од срдобоље је забележено и у појединим местима других парохија, али знатно мањег интензитета, сем у Потпећи где је умрло седам особа, тако да би та појава, да није било примера из Сече Реке, могла да буде протумачена као спорадично, ендемично оболевање. У многим селима, попут свих из Стапарске и Косјерићке парохије, смртних случајева изазваних дизентеријом није било.

Смртност од последица дизентерије је регистрована и у централној Србији, и то у скоро свим насељеним местима данашње општине Аранђе-

⁶⁰ Мада о некој званичној координираности не би могло да буде речи, будући да различити свештеници нову болест различито именују: шпанска грозница, шпанска инфлуенца, па и шпанска маларија и шпанска болест, али и заразна инфлуенца, наступна грозница, па и погрешно, као тифус и маларију. У сваком случају чињеница о наглom престанку уписа једног и почетка другог узрока смрти донекле отежава квантификацију реалног стања. Могуће је да су неке жртве шпанске грознице пре датума пресека регистроване као умрле од срдобоље, а жртве срдобоље после тога датума, као умрли од шпанске грознице.

ловац, изузев Копљара и Стојника, различитим степеном смртности. У Гарашима је дизентерија направила прави помор, умрло је 42 сељана (5,22%), у Јеловику 27 (3,93%), а у Вукосавцима 29 (3,24%) итд. У већини осталих места мање, па и знатно мање од једног процента.

У северном делу Србије, у селима око Пожаревца мортални налет срдобље није регистрован, као и у апсолутној већини села из општине Смедеревска Паланка, изузев у два суседна велика села, Ратари, где је умрло 53 парохијана (1,96%) и Кусадак, где је девет упокојених представљало 0,16% тадашњег становништва.

Неопходно је да се нагласи да је у појединим селима ваљевског краја које је мортални епидемијски удар из 1918. мимоишао, током јесени наредне 1919. регистрован већи број умрлих од срдобље. У брдскопланинским селима Пустињске и Грачаничке парохије срдобља је однела 103 живота, а у приварошкој, развијенијој парохији цркве у Бранковини десет.

Резултати презентованих анализа указују на неопходност наставка истраживања настанка, развоја и последица не само срдобљне епидемије из 1918, већ и свих других изразито локалних епидемија, што неминовно захтева организовану активност већег броја истраживача.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

VLADIMIR KRIVOŠEJEV, PhD
research associate, museum adviser
National museum of Valjevo
Trg vojvode Mišića 3, Valjevo, Serbia
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

“MYSTERIOUS” LOCAL EPIDEMICS OF DYSENTERY IN SERBIA DURING LATE SUMMER AND AUTUMN OF 1918

SUMMARY: It is estimated that during the war years, 1912 to 1918, 360,000 residents of Serbia passed away from numerous infectious diseases. The big typhoid epidemic in 1915 and the Spanish flu pandemic in 1918 killed around 135,000 and 115,000, respectively. The remaining 110,000 were the victims of different, small and large, local and regional epidemics that appeared throughout the war years, both among the military and the civilian population. A detailed analysis of the church death registries has shown that, during late summer and a part of autumn of 1918, an epidemic of dysentery has haunted the country, resulting in a high mortality rate. This had perspired before a wave of Spanish flu hit. The epidemic of dysentery was observed in different parts of Serbia, parts that were otherwise disconnected. Within the Valjevo region, it appeared only in Osečina and around Ljig. It was also detected in several villages of the Užice region, particularly in the parish of Seča Reka church. It was further registered in the surroundings of Arandelovac, as well as only two villages near Smederevska Palanka. Most communities in Serbia were completely spared the deadly attack of this illness, some places endured a weaker hit, while some villages suffered significantly, and lost over 3% of their population within a few months, with the highest mortality rate, 5.22%, occurring in the village of Garaša near Arandelovac.

KEYWORDS: Serbia, 1918, The first World War, epidemic, disease, dysentery